

ӘБИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Утемуратова Х.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710379>

Ә.Өтепов қысқа ғана өмір сүрді (1905-1934-жыллар). Оның көркемлігі жоқары драмалық шығармалары Т.Алланазаров хәм Қ.Айымбетовлар тәрәпинен изертленди. Ә.Өтеповтан мийрас болып «Теңин тапқан қыз» драмасы менен «Бояўшы ўәкил», «Гүман», «Одеколон», «900 грамм» хәм «Еки баслы суўқабақ» комедиялық дәрәтпелери қалды. Оның «Теңин тапқан қыз» драмалық дәрәтпеси тамашағөйлер тәрәпинен қызығыўшылық пенен күтип алынды. Ең дәслеп «Шәлеке бай» атамасы менен жарық көрген бул шығарма кейин қайта исленип, «Теңин тапқан қыз» атлы драмалық шығармаға айналдырылды [3:20-27]. Дәслеп бул драмалық шығарманың «Шәлеке бай» атамасында дәрәтилиўи, драматургтің Шәлеке образына айрықша итибар аўдарғанлығын көрсетеди.

Романға татырлық тәғдирге ийе Тиллахан бул драмада бас қахарман етип таңланады. Султамурат атлы жықпа-жығылма адамның шаңарағында ержеткен Тиллахан Шәлеке бай оған аўыз салғанда, өз теңин табыў ушын гүреседи.

Драмалық дәрәтпениң атамасы да «Теңин тапқан қыз» деп бийкарға қойылмаған. Инсан өз бахтын табыўи ҳаққында туўындыда сөз болады. Хаял-қызлар теңлиги турмыста баслы мәселе есапланады. Тиллаханның белсенди хәрәкетлери, гүресшеңлиги нәтийжесинде ол Шәлеке байдың қурған дузағынан қутылады, илим-хикмет ийелеўге умтылады. Драматургтің дәрәтпеси усы таманы менен баҳаланады. Тиллахан әўели уяң, басына түскен саўдаларға қайғырады, кейин Сәлменнің жәрдемінде ўақыялардың мәнисине түсинеди, ол кем-кемнен өз бахтын қатары менен таўып, оқыўға атланады. Хәқыйқатында да, қыздың билим алыўи турмыстың талабы еди. Хәр бир жас өз теңи менен бахытлы болыўи керек. Адамның теңин табыў ушын умтылыслары драмада сәўлеленеди. Сәлмен жаңаша пикирлейтуғын, тек өз бахыт-ығбалы ушын ғана емес, басқалардың да өмири ушын гүресетуғын инсан сыпатында сўўретленеди. Драматург романларға тема боларлық тәғдирлерди усы қысқа ғана драмалық шығармада сәўлелендирген, бул Ә.Өтеповтың поэтикалық-көркемлик шеберлигинен дерек береді.

Шәлеке бай образы тамашағөйлердің күлкисин туўдырады. Себеби, егеделик жасқа жеткен, алпыс бес жасар Шәлеке байлығының арқасында жас қыз алып, оның сезимлери менен санаспай, тек өз мәпин ойлайды. Турмыста бундай топас адамлар бизиң заманымызда да ушырасады. Өзгелерден артық дүнья-мүлик

пенен басқаларды көзге илмей, тек өз пайдасын гөзлейтуғын надан Шәлеке образы барлық дәуірлерде де әхмийетли образ есапланады. Бул драмалық шығарманың өмиршеңлиги Шәлеке образында белгили болады.

Диалоглардың хәм монологлардың шебер пайдаланылыўы драматургтиң утысларынан саналады. Шынында да, кейинги жыллары романларда да, әсиресе, тарийхый романларда диалоглардың хәм монологлардың көркем қолланылыўы илимпазлардың дыққатын тартады. Әдебиятшы З.Бекбергенова «Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар)» атлы илимий мийнетинде бул кубылысқа итибар қаратады [1:205]. Жазыўшы К.Мәмбетовтың «Түркстан» романында да диалоглар хәм монологлар орынлы пайдаланылған [6:212]. Хәсен хожа менен дәруиштиң өз-ара көлемли диалогы, сәўбети тарийхый шығарма бетлеринде ушырасады. Тарийхый дәрәтпелерде монолог хәм диалоглар арқалы қахарманлар образы ашып бериледи, олардың куўанышы менен қайғысы сүүретленеди.

«Хәсен хожа: – Басқа дәруишлер сеннен гүманланып қалған жоқ па?»

Дәруиш. – Яқ, мен гейде төрелерге усап аўқатланғаным менен төбетлерге усап жатып жүриўге үйренип кеткенмен...» [6:190]. Хәсен хожа менен Зулхан дәруиштиң диалогларында сиясат мәселелери ҳаққында сөз барады.

«Хәсен хожа: – Мениң тилегимди айтпадың ба?»

Дәруиш: – Айттым. Бирақ бизлер жаўлап алған жердеги халықтың аман қалыўы гүман деп айтты...» [6:191].

Солай етип, қахарманлардың жеке өзгешеликлерин көрсетиўде диалоглардың хызмети айрықша болып келеди.

Жазыўшы К.Каримовтың «Аға бий» атлы романында да бас қахарман сыпатында Ережеп Қулшы улы таңланады [5:436]. Қулшы бий, Сейфулмәлик, Асқар бай, Айдос, Бегис, Мыржық, Орынбай, Сырым бий, Өмирбек лаққылар да оның тарийхый дәрәтпелеринде персонажлар ретинде алынады.

Олардың өмириндеги хәдийселер, архивлик хұжетлердеги фактлар, жылнамалардан, Хийўа хроникаларынан, аўызеки әңгимелерден-гүрринлерден, тарийхшы хәм әдебиятшы илимпазлардың илимий-изертлеў мийнетлеринен, хәттеки күлдирги сөзлерден де жазыўшы орынлы пайдаланады.

Жазыўшы-драматург Қ.Мәтмуратов та өзиниң «Тербенбес. Лепес бай» романында Лепес бай образын шебер жасайды [7:336]. Ә.Өтеповтың дәстүрлерин даўам еткен жазыўшы диалоглардан хәм монологлардан өнимли пайдаланған. Қ.Мәтмуратовтың «Бир үйде еки өмир», «Әкели жетимлер» драмалық дәрәтпелери де сахналарда қойылды. Оның «Тербенбес, Лепес бай» романы менен бул драмалық туўындыларын салыстырып үйренгенде, драматург пенен

жазыўшының өзгешеликтери белгили болады. Лепес байдың образын ашып бериўде көркем сөз шебери диалоглардың мүмкиншиликтеринен утымлы пайдаланады.

Демек, Ә.Өтеповтың «Зиндан» атлы шығармасында саўда адамларының турмысы қәлемге алынған. «Гүман» драмалық туўындысында Мурат хәм Ажар бас қахарманлар етип алынады. Шаңарақтағы исеним, ерли-зайыпшылар арасындағы сыйласық, бир-биреўди хұрметлеў сезимтери оғада әҳмийетли. Мәрзия образында өсекшилик, басқаларға жаманлық етиў қәсийеттери бериледи. Мурат образы өзгеше жасалады. Мурат пенен Мәрзияның хәрекеттери трагедиялық сыпатқа ийе.

Ә.Өтепов өз дәретпелеринде әдеп-иқрамлылық мәселелерин, мәскүнемлик, өтирикшилик, ғыбаткешлик, көп сөзлилик, жалқаўлық сыяқлы адамзатқа жараспайтуғын жат иллеттерди күлкиге алады. Фольклордағы айтыслар негизинде де келиншек пенен бийкешиниң айтысын дәретти. Солай етип, жәхән драматургиясының тәжирийбелери хәм фольклорлық мийраслардан үйрениў нәтийжесинде Ә.Өтеповтың драмалық дәретпелери жазылды. «900 грамм» атлы дәретпеси де жалқаўлықты әшқаралаўы менен әҳмийетли есапланады.

Филология илимлериниң докторы, профессор З.Бекбергенова «Шайыр-драматургтиң көркемлик дүньясы» атлы илимий мийнетинде поэзия менен драматургияның өз-ара байланысына айрықша дыққат аўдарған еди [2:92]. Шайыр хәм драматург Т.Сейтжановтың «Күйгелек көзли яр», «Беруний», «Қырағы көзлер» хәм «Әўесек» х.т.б. драмалық дәретпелери талқыға тартылып, белгили бир илимий-теориялық жуўмақлар шығарылады. Бул жуўмақлар Ә.Өтепов мийрасларын үйрениўде де әҳмийетли саналады.

Әдебиятшы П.Нуржанов өз изертлеўлеринде де романлар менен драмалардың өз-ара байланысына дыққат қаратады [4:336]. Шынында да, романлар менен драмалық шығармалар тығыз байланыслы. Драмалық дәретпелердеги усылларды жазыўшылар өз романларында пайдаланғанлығын көриў мүмкин. Сахналық дәретпелердеги айырым тәреллерин көркем сөз усталары дәретиўшилик пенен раўажландырып, өзлериниң прозалық дәретпелеринде қолланады. Автор образы, авторлық баянлаўлар, сыпатламалар, портретлер, ремарка, диалог, ишки монологлар хәм көркем ўақыт пайдаланылыўында бул қубылыслар мәлим болады.

Сахналық шығармаларда көркем ўақыттың қолланылыўының өз өзгешелиги мәлим болады. Тамашағөйдиң көз алдында, белгили ўақыт даўамында хәрекеттерге, эпикалық мөкан, орынларға, кеңисликке хәм образларға тийкарғы дыққат қаратылады. Драмалық дәретпелердеги бул сыпатлы белгилерге роман

жазыўшылар да дәретиўшилиқ пенен қатнас жасағанлығы мәлим. Көркем сөз зергери К.Мәмбетовтың «Түркстан» тарийхий романында бир әсирге шамалас дәўир отыз үш күнге сыйдырылып бериледи [6:212]. Қахарманлар образлары жасалыўында, көркем қыялдан персонажлар дәретилиўинде де драма менен романның өз-ара тәсири белгили болады. Аманлықтың ядқа алыўлары, көз алдына келтириўлери хәм еске түсириўлери арқалы тарийх ўақыялары сәўлелендириледи.

Ҳақыйқатында да, Ә.Өтепов сахна шебери сыпатында қунлы драмалық дәретпелерин, комедияларын мийрас етип қалдырды. Оның қарақалпақ драматургиясында комедия жанрын раўажландырыўдағы хызметлери гиреўли саналады. Жуўмақлап айтқанда, Ә.Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Зиндан», «Гүман», «900 грамм» хәм «Одеколон» атлы драмалық дәретпелери әдебият тарийхында өз орнына ийе.

Әдебиятлар:

1. Бекбергенова З. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы (1980-2010-жыллар). –Нөкис: Илим, 2020. – 205 б.
2. Бекбергенова З. Шайыр-драматургтиң көркемлик дүньясы. – Нөкис: Авангард, 2023. – 92 б.
3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: ФАН, 1983. – 332 с.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023.
5. Каримов К. Аға бий. – Нөкис: Билим, 2017. – 436 б.
6. Мәмбетов К. Түркстан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1993. – 212 б.
7. Мәтмуратов Қ. Тербенбес. – Нөкис: Билим, 2004. – 336 б.
8. Сейтов Ш. Халқабад. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 648 б.